

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 94(348:271)

Цанко О.М.

ВЗАЄМИНИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ І КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

У статті розкривається сутність та зміст політики Константинопольського патріархату щодо Української православної церкви протягом понад тисячолітньої історії взаємин. Розглядаючи ці відносини в історичній ретроспективі їх можна хронологічно поділити на шість етапів, кожен з яких відображає процес еволюції політики Константинопольського патріархату щодо українського православ'я. Автор робить висновок, що протягом всієї історії взаємин Константинопольський патріархат намагався підпорядкувати Україну загалом та Українську православну церкву зокрема своєму духовно-культурному та політичному впливу. Водночас, в статті приділена увага процесу ліквідації Української православної церкви Московською державою та входження її структур до Російської православної церкви. Виходячи з цього, доводиться, що справа канонічного визнання Української православної церкви та побудови церкви національної є перш за все внутрішньою проблемою самої України.

Ключові слова: Константинопольський патріархат, Українська православна церква, Московський патріархат, ідея супрематії, національна церква.

19 квітня 2018 р. Верховна Рада України прийняла Постанову № 1422 – VIII «Про підтримку звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні». Ця Постанова започаткувала складний переговорний процес з Константинопольським патріархатом та іншими православними церквами щодо надання патріархом Варфоломієм Томосу про автокефалію православної церкви в Україні. В результаті цих переговорів 11 жовтня 2018 р. синод Вселенського патріарха підтримав надання автокефалії Українській помісній православній церкві. Ця подія має історичне значення, оскільки знаменує новий етап не лише в історії українського і всього світового православ'я, а є якісно новою віхою у відносинах між Константинопольським патріархатом та Українською православною церквою.

Українська православна церква завжди займала особливе в православному світі місце. Існуючи майже сто років як окрема Церква, вона до нині залишалася не визнаною жодним з найдавніших патріархатів та іншими православними церквами. Однією з головних причин такого становища є взаємини української православної церкви з Константинопольським патріархатом. Як зазначає О. Хомчук, ця церква є «глибоко самотна ... православна за змістом і за формою, вона є поза повноти Вселенського

Православ'я, вона відкинена ним, не визнається ним, вона є церквою поза церковною огорожею» [1, с. 14].

Актуальність теми взаємин Української православної церкви і Константинопольського патріархату, пояснюється ще й тим, що світовий та вітчизняний досвід переконливо доводить, що одним із найбільш вагомих чинників процесу формування нації є національно-релігійний. Український дослідник А. Колодний з цього приводу зазначає: «Будучи присутньою в людській історії насамперед через її національний контекст ... релігія покликана формувати у представників певних етносів осмислене уявлення про їх національну ідентичність, захищати її, бо ж ігнорування останньої веде до дезорієнтації особи в її суспільному бутті, а то й до суспільної нестабільності» [2, с. 8]. У власне українському контексті релігійний чинник виявив себе у створенні Української православної церкви, як церкви національної.

Упродовж всього періоду сучасної незалежної держави проблема самостійного визначення українського православ'я зберігає своє першорядне значення. Нинішній його стан характеризується перш за все складністю міжконфесійних взаємин. Нині серед наукових та громадсько-політичних кіл дедалі частіше обговорюється питання створення української національної (помісної) церкви, яка з одного боку повинна покласти край міжконфесійним суперечкам, з іншого – стала б дієвим чинником консолідації українців як політичної нації, запобігала та згладжувала міжконфесійні та релігійні суперечності, сприяла формуванню нового покоління української молоді. Крім того, як зазначає українська дослідниця А. Киридон, нинішній кризовий стан суспільно-політичної ситуації в Україні актуалізує діяльність різних суспільних інституцій до яких відноситься і церква [3, с. 211].

У сучасній вітчизняній науці під поняттям національна церква розуміють «церкву будь-якої конфесії, яка функціонує у певний історичний період, на означеній території, спираючись на свою традицію, сприяючи поступові етнокультури, самосвідомості й державницького менталітету окремої нації та має значний рівень поширення серед населення того чи іншого регіону» [4, с. 541]. На початку ХХ ст., саме за створення такої національної церкви в Україні виступили діячі консервативної частини українського національно-визвольного руху. З цього приводу ідеолог українського консерватизму В. Липинський зазначав, що у будь-якої нації існує два споконвічні державотворчі шляхи «шлях церкви і шлях меча» [5, с. 34]. В. Липинський також вважав, що релігія лежить в основі української національної свідомості [6, с. 219].

На межі ХХ-ХХІ ст. Константинопольський патріархат вступив у боротьбу за саму Україну, намагаючись за допомогою українсько-константинопольського єпископату відновити на неї свій вплив і ця політика має свої глибокі історичні корені. Наявні в науковому обігу історичні джерела, переконливо доводять, що вплив Константинопольського патріархату на Україну почався ще до

«Володимирового хрещення». Існує багато свідчень про те, що християнство було принесено на українські землі ще в другій половині I ст. н.е. Апостолом Андрієм [7, с. 68]. Водночас сучасна православна традиція вважає Андрія виразником християнського вчення власне візантійського спрямування.

Наступним етапом, з яким пов'язані спроби Константинопольського патріархату поширити свій вплив на тодішнє населення українських земель став 313 р. Саме тоді імператор Східної Римської імперії Костянтин видає Міланський едикт про віротерпимість, згідно з яким християнство визнавалося повноправною релігією в межах імперської юрисдикції. Пізніше, а саме в 334 р. столиця імперії була перенесена на територію грецького поселення Візантій, який було перейменовано у Константинополь. В цей же період було організаційно сформовано Константинопольський патріархат. Відразу після свого виникнення патріархат визнав над собою зверхність імператора і всі його подальші дії аж до 1453 р. (рік захоплення Константинополя турками) були не чим іншим як реалізацією зовнішньої політики Візантійської імперії. На думку більшості сучасних дослідників саме такий тандем церкви і держави відкривав «широку дорогу проникнення християнства» у його візантійському (православному) варіанті на українські землі, де в період VI-VIII ст. розгорнувся активний державотворчий процес [8, с. 345]. Під час проникнення християнства на Русь виділяють п'ять історичних етапів:

- I етап – I століття, що пов'язане з місією Апостола Андрія;
- II етап – хрещення Болгарії і Моравії в 60-х рр. IX ст. і пов'язана з ним релігійна культурно-просвітницька діяльність Кирила та Мефодія;
- III етап – Аскольдове хрещення Русі в другій половині IX ст. Як зазначає з цього приводу М. Брайчевський, саме в цей період християнство вперше енцикліком Константинопольського патріарха Фотія було запроваджене на Русі, як державна релігія, і лише вбивство Аскольда і його брата Діра князем Олегом у 882 р. перервало процес християнізації [9, с. 65, 89];
- IV етап – хрещення княгині Ольги в 50-х рр. X ст., в результаті чого християнство поширилося серед представників провідних верств тогочасного українського суспільства;
- V етап – безпосередньо пов'язаний із завершенням процесу християнізації Русі: розпочався з хрещення Київської Русі у 988 р. князем Володимиром.

Поряд з низкою беззаперечних позитивних результатів, отриманих Руссю в результаті хрещення, воно призводило і до негативних наслідків, які в подальшому ставали причиною ускладнення відносин між руською державою і Константинопольським патріархатом. До таких наслідків, перш за все, варто віднести те, що новостворена Києворуська православна церква потрапила в залежність від церкви Візантійської. Першим проявом такої залежності стало посилення духовно-релігійного впливу Константинопольського патріархату на новостворену Київську митрополію. Константинопольські правителі призначали, зазвичай, «своїх людей» київськими митрополитами, найчастіше,

як зазначав М. Грушевський, «греків» або зовсім «огречених», не питаючи згоди єпископів та князів [10, с. 23]. Крім того, проводячи свою релігійну політику на Русі, візантійські духовні ієрархи, як зазначає більшість джерел, не враховували регіональних особливостей. Якщо на початку тогочасна верхівка давньоруського суспільства ще мирилася з цим становищем, то пізніше, у 30-40-х рр. XI ст., за періоду правління Ярослава Мудрого, у зв'язку із зростанням авторитету давньоруської держави, це вилилося у затяжний ідейно-політичний конфлікт.

Справа в тому, що з метою укріплення авторитету Київської Русі, як передової для свого часу християнської держави, Ярослав Мудрий засновував міста, будував церкви та монастирі, домагався від константинопольської патріархії канонізації перших святих Київської держави [11, с. 14]. Піклуванням великого князя, при Софіївському соборі утворився гурток добре підготовлених книжників та вчених, які займалися не лише перекладами з грецької мови, а й укладанням нових літературних творів, покликаних втілити й пропагувати теоретичну платформу цієї доби. Визначним лідером гуртка був Іларіон [12, с. 14].

В цей час Візантія намагалася поширити свій вплив на країни, що отримали від неї християнство східного зразка і цей вплив був не лише духовний, а й політичний. В розробленій Константинополем ідейно-політичній доктрині ідея супрематії імператора всіма властителями християнського світу ґрунтується на теорії наступності імперій (*translatio imperii*), де царство Старого Завіту втілювалося у владі римських імператорів, а від них перейшло до візантійських. Виходячи з цього, історичною і провіденціальною місією Візантії як єдиної законної імперії було збирання воєдино і здійснення своєї влади у всьому цивілізованому світі. В уяві візантійських ідеологів новий світопорядок є своєрідною пірамідою підлеглості всіх інших монархів імператору Нового Риму [13, с. 104].

Однак, дана ідеологія вже в часи свого виникнення не відбивала в повній мірі реалії тогочасної Європи і викликала значне неприйняття багатьох європейських монархів [14, с. 171]. Серед найбільш невдоволених була і Київська Русь, яка була однією з останніх європейських країн прийнявших християнство.

Виходячи з цього, перед тогочасною українською елітою постало завдання довести повноцінність Київської Русі як передової європейської держави. За вирішення цього завдання і взявся Іларіон, написавши в період 30-40-х рр. XI ст. роботу «Слово про закон і благодать». Наскрізною ідеєю цього твору було доведення рівності Київської Русі з Візантійською імперією. В цьому відношенні Іларіоном була запропонована концепція загальнолюдської історії, а саме керуючись неоплатонівським онтологічним вченням, він розробив періодизацію української історії, поділивши її на два етапи: етап «Закону» і етап «Благодаті». Під «Законом» Іларіон розумів Старий Заповіт, який виступав

як певне зовнішнє настановлення, розпорядження, яке регулює діяльність людей і осягнення ним істини, вираженої Новим Заповітом. Однак, на відміну від християнського вчення, Закон допускає нерівність між людьми [11, с. 17].

На думку Іларіона, віра в богообраність одного з народів є синонімом гордині. Тому основна сутність загальнолюдської історії полягає в поступовому долученні народів до християнства, де християнська «благодать» в рівній мірі поширюється над усіма народами, які прийняли християнство [15, с. 14]. Звідси випливає принцип рівності усіх народів, що долучилися до «благодаті», а це в свою чергу було тезою, яка заперечувала константинопольську ідейно-політичну доктрину зверхності Візантії над Руссю. Для посилення аргументації на користь політичної рівності Київської Русі та Візантії Іларіон творить, за висловом М. Брайчевського, «Володимирову легенду». Особливо ним підкреслюється той факт, що Володимир прийняв християнство як і Костянтин, цілком добровільно, і саме це, на думку Іларіона, є його найвищою заслугою [15, с. 14].

Таким чином, написана Іларіоном праця «Слово про закон і благодать» сформувала ідейно-політичну платформу визволення української православної церкви з-під впливу Константинопольського патріархату. Пишучи цей твір, Іларіон, за висновком М. Брайчевського, «виконував соціальне замовлення, підводячи теоретичну базу під замислену Ярославом Мудрим програму, спрямовану на створення культу національних святих» [9, с. 172].

Завершальним епізодом боротьби Ярослава Мудрого з Константинопольським патріархатом став собор єпископів Київської Русі 1051 р., на якому завдяки старанням останнього і всупереч волі константинопольської патріархії, Іларіона було обрано митрополитом – першого вихідця з русичів на цій посаді.

Наступна спроба поставити свого митрополита припадає на 1147 р., коли внаслідок непорозумінь між попереднім візантійським митрополитом і Київським князем Мстиславом Ізяславичем на митрополічу кафедру було обрано місцевого філософа-богослова Климента Смолятича, кандидатура якого також не була узгоджена з Константинопольською Церквою-Матір'ю. Подальший розвиток відносин між українською православною церквою і Константинопольським патріархатом залежав від тогочасних політичних змін, які відбувались на території руських земель. У 1240 р. під натиском монголотатар і знищенням ними Києва припинила своє існування Київська Русь як держава. Внаслідок цього, тимчасово припинила свою діяльність і Київська митрополія, а митрополит Київський переносить свою резиденцію спочатку до Володимира-на-Клязьмі, а згодом у 1325 р. за запрошенням Івана Калити до Москви як столиці новоствореної Московської держави. Водночас з 1301 р. в Україні починає діяти Галицька митрополія, однак, вже у XIV ст. її на вимогу Московського митрополита Константинопольський патріархат ліквідує [16, с. 273].

Водночас серйозним випробуванням піддається також і сам Константинопольський патріархат, зокрема у 1453 р. внаслідок турецької навали припинила своє існування Візантійська держава. Ця подія сприяла тому, що опинившись під турецькою владою, Константинополь значно послабив свій вплив на Україну, що дозволило українцям самим розбудовувати власне церковне життя, спираючись на місцевий ґрунт, і роблячи українську православну церкву дійсно національною. Характерними рисами української православної церкви були її самоправність, виборність духовенства, починаючи з парафіяльного священика і закінчуючи київським митрополитом, а також невтручання влади світської у церковні справи [16, с. 45]. Починаючи з цього періоду, відносини між українською православною церквою і Константинопольським патріархатом вступають в нову стадію свого розвитку. Позбавлені державної підтримки і з метою зберегти, якщо не політичний, то хоча б духовний вплив на українські землі, константинопольські патріархи починають підтримувати українське православ'я у його боротьбі з польським католицизмом. За їх активної підтримки на українських землях почали виникати церковні братства і братські школи, що досить позитивно вплинуло на тогочасний розвиток української культури. Під час підписання з Ватиканом у 1596 р. Берестейської унії саме Константинопольський патріархат стояв на захисті інтересів української православної церкви. Свідченням цьому є той факт, що заступник Царгородського патріарха Никифор так боронив українську православну церкву, від унії, що був схоплений поляками і кинутий до Марієнбурзької в'язниці, де загинув [17, с. 24].

Наступним періодом у відносинах між українською православною церквою і Константинопольським патріархатом стала друга половина XVII ст. В даному контексті варто зазначити, що після укладання Переяславської угоди з Московською державою у 1654 р. статус української православної церкви залишався невизначеним. Питання про збереження юридичної залежності Київської митрополії від царгородського патріарха «первой вольности, яже есть всехъ вольностей и правъ коренем» [18], було порушене посольством від українського духовенства, яке на чолі з І. Гізелем у липні 1654 р. прибуло до московського царя. Посольство повідомляло, що непідтвердження даної «вольності», яка мала важливе значення для канонічного становища Української церкви, викличе невдоволення духовенства України. Однак, московський уряд зволікав з прийняттям рішення. Причиною цього зволікання було прагнення Москви заволодіти українською православною церквою, вивівши її з під номінального підпорядкування Константинополю.

13 квітня 1657 р. помирає київський митрополит С. Косов. Після його смерті питання про перехід Київської митрополії під юрисдикцію московського патріарха набуло особливої гостроти. Саме в цей час за справу підпорядкування української церкви московській береться російський уряд, який вважав це питання справою державного значення. Взявши активну участь у підготовці

елекційного собору, київський воєвода О. Бутурлін у своїх розмовах з блюстителем митрополії Л. Барановичем, Києво-Печерським архімандритом І. Гізелем та ігуменами київських монастирів наполягав на тому, щоб духовенство визнало зверхність московського патріарха і без його дозволу не обирало митрополита на Київську єпархію [19, с. 101].

Однак, наступник С. Косова навіть не повідомив московський уряд про своє обрання [12, с. 144]. В розмові з московським послом Б.М. Хитрово в лютому 1658 р. він заявив, що ще з часів прийняття християнства київські митрополити «єдин по єдиному» затверджувалися константинопольським патріархом [20, с. 36].

У жовтні 1659 р. в підписаних у Переяславі статтях, на яких тодішній Гетьман Ю. Хмельницький і запорозьке військо присягло московському царю, зазначалося, що київський митрополит і все українське духовенство знаходиться «подъ благословешемъ святейшого патріарха Московського» [18]. Прийнята в Переяславі стаття про залежність київського митрополита від московського патріарха викликала невдоволення не лише у духовенства, але й у козацької старшини. Гетьманське посольство на чолі з А. Одинцем, яке прибуло до Москви, просило змінити редакцію відповідної статті і хоча посланцям було категорично відмовлено, спроби захистити права духовного чину не припинялися [21, с. 150].

Тогочасні дії українського духовенства свідчили про те, що воно в тих складних для України політичних умовах намагалося будь-яким чином вибороти автономію української православної церкви. Гарантією цієї автономії для них було збереження за українською церквою її номінального підпорядкування Константинопольському патріархату.

Становище змінилося в 1670-х рр., характерною ознакою яких стало зближення духовенства України з російською духовною ієрархією. Цьому зближенню також сприяла і тогочасні чвари та політична боротьба між вищим духовенством в Україні. Чернігівський архієпископ Л. Баранович, побоюючись поширення впливу митрополита І. Тукальського на Лівобережній Україні, навіть рішення такого важливого питання, а саме, кого вважати «верховним пастырем малороссийского духовенства», залишає на розсуд московського царя [22, с. 110].

За таких обставин московський патріарх Іоаким знову порушує питання про перехід Української церкви під московську юрисдикцію. Для реалізації цього плану Московському послові в Царгороді Вознічину доручається таємно дізнатися про ставлення константинопольського патріарха до цієї справи [22, с. 114].

Питання про перехід Київської митрополії під владу Москви набуло особливої гостроти, коли новообраний у 1685 р. митрополит Гедеон-Святополк князь Четвертинський, єпископ Луцький і Острозький, висловив бажання прийняти архіпастирський жезл від московського патріарха [23, с. 236].

Рішення Четвертинського викликало невдоволення значної частини духовенства, яке, зібравши новий собор, висловилося проти підпорядкування Української церкви Московському патріархату [24]. У своїх листах до тогочасного гетьмана І. Самойловича учасники собору, висловлюючи занепокоєння за долю православних в Речі Посполитій, наголошували на негативних наслідках такого підпорядкування для Київської єпархії.

Побоювання духовенства було небезпідставним. Вони розуміли, що коли московський патріарх почне керуватися загальнодержавними принципами в управлінні митрополією, Українська церква неодмінно втратить низку своїх прав і привілеїв зокрема:

- київський митрополит, прирівнюючись у своїх правах до інших московських митрополитів, втратить низку своїх прав «по титулу и в служении», подібних до тих, які мав московський патріарх;

- київський першоієрарх повністю залежатиме від московського святителя в судових справах (до того суд київського митрополита вважався найвищою інстанцією у вирішенні духовних справ в Україні);

- не буде підтверджене право вільного обрання наступників на єпископські кафедри;

- закриватимуться друкарні й навчальні заклади (адже жоден з московських митрополитів не мав права засновувати їх) [25].

Під тиском духовних осіб Гетьман України І. Самойлович змушений був направити у жовтні 1685 р. до Москви посольство із чітким завданням добитися від московського царя гарантії того, що Київська митрополія залишиться «при таких правах и вольностях, что и при константинопольских патриархах» [26, с. 154]. У свою чергу Москва в листопаді 1685 р. направляє до Константинополя посольство на чолі з дяком Микитою Алексеевим з грамотами, в яких висловлювалося прохання визнання Константинопольським патріархом «канонічної» законності переходу Київської митрополії під зверхність Москви.

Однак, розпочавши переговори з цього питання із східними патріархами, М. Алексеев і гетьманський представник І. Лисиця наштовхнулися на рішучу відмову. Лише згодом, завдяки сприянню турецького уряду, який, прагнучи зберегти добрі стосунки з Московською державою, виступив у ролі посередника в переговорах, М. Алексеев одержав необхідні грамоти до царя, патріарха Іоакима, митрополита Гедеона та української пастви від константинопольського та ієрусалимського патріархів. Дяк, як плату за сприяння у вирішенні даної справи, дав хабар турецькому візиту в розмірі 300 соболячих шкірок [12, с. 338]. Після цього українська православна церква припинила своє існування на довгі 230 років.

Лише на початку ХХ ст. під впливом української революції 1917-1920 рр. активізує свою діяльність український національно-релігійний рух, спрямований на створення української автокефальної православної церкви та її

унезалежнення від церкви російської. Характеризуючи цей рух, варто зазначити, що він постав із середовища революційної народної стихії і з самого початку розвивався як рух соціальних низів. Як згадував В. Липківський, «уже в квітні-травні 1917 р. майже в усіх єпархіях України відбулися єпархіальні збори, в яких взяли участь як духовенство, так і миряни» [17, с. 14]. На цих зборах обговорювалися два основні питання: 1) запровадження богослужіння українською мовою; 2) відновлення традицій соборного і виборчого начал в церкві [26, с. 159].

Першим організаційним оформленням цього руху стало створення в листопаді 1917 р. з ініціативи протоієрея В. Липківського «Братства Воскресіння Христа» [17, с. 24]. Діячі цього руху певною мірою розраховували і на підтримку Константинопольського патріархату, який зрештою повинен був хоча б номінально визнати існування нової української церкви, як автокефальної. Один з визначних діячів цього руху І. Огієнко зазначав, що в тогочасних умовах Константинопольський патріархат мав «не тільки значіння старшої столиці однієї із світових держав, але й відіграє роль віковичного релігійно-канонічного православного центру, на який в силу церковно-історичних традицій орієнтується православна більшість населення України у своїх релігійних переконаннях» [27, с. 76]. Зі свого боку лише зазначимо, що на позиціях пошуку спільної мови з Константинопольським патріархатом у сфері визнання ним автокефалії Української православної церкви І. Огієнко (в майбутньому Митрополит Іларіон) залишався до останніх днів свого життя.

Однак, як показав подальший перебіг подій, всі спроби діячів української революції 1917-1920 рр. добитися підтримки з боку Вселенського патріарха у справі визнання автокефалії УПЦ не мали успіху. Першою такою спробою була очолювана О. Лотоцьким українська делегація до Стамбула, метою якої було домогтися від Константинопольського патріарха визнання автокефалії УПЦ [28, с. 140-141]. Перед цим, уряд Директорії Української Народної Республіки 1 січня 1919 р. приймає Закон про автокефалію Української православної церкви. Однак, незважаючи на всі старання О. Лотоцького, Константинопольський патріарх відмовив йому, мотивуючи свою відмову трьома причинами:

- політична та військова нестабільність України, яка на той час перебувала у стані важкої війни за незалежність;
- відсутність офіційного прохання української влади та церкви до константинопольської церкви, як церкви-матері;
- відсутність Вселенського патріарха, місце якого на той час залишалося вакантним. Митрополит Дорофей, який вів переговори з О. Лотоцьким, лише виконував обов'язки патріарха і ще не був офіційно затвердженим.

Наступна спроба українців домогтися від Константинопольського патріарха автокефалії УПЦ припадає на 1921 р. коли тогочасний Міністр Ісповідань Української Народної Республіки І. Огієнко написав відкритого листа до нього

з проханням «поблагословити автокефалію української церкви» [5, с. 176]. До цього прохання також було додано листи з десятками тисяч підписів, які Духовне правління Червоного Хреста збило з усіх місць України. Однак, Константинопольський патріарх проігнорував це звернення і на лист не відповів.

Коли на Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі, який відбувся 14-30 жовтня 1921 р. було проголошено створення Української Автокефальної Православної Церкви, то Константинопольський патріархат поставився до цього теж негативно, вважаючи її, так само, як і керівництво Російської Православної Церкви, неканонічною. Основною причиною визнання неканонічності УАПЦ з боку Константинопольського патріархату стало порушення українськими священиками процедури «хіротонії» або посвяти на єпископський сан [29].

Не було також ніякої реакції з боку Константинопольського патріархату, коли УАПЦ була піддана тотальному винищенню з боку сталінської карально-репресивної системи, як релігійно-націоналістична організація в 30-х рр. ХХ ст.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. розпочинається новий етап взаємин української православної церкви і Константинопольського патріархату. Цей етап було започатковано тогочасним митрополитом УПЦ у США Мстиславом. Саме в цей час, в процесі активізації в Україні національного руху, починає дедалі гостро ставитися питання відродження Української православної церкви та визнання її з боку Константинопольського патріархату.

Спочатку Мстислав підняв питання визнання УПЦ на зустрічі з Екзархом Константинопольського патріархату в Південній Америці митрополитом Геннадіосом, яка відбулася у Буенос-Айресі в березні 1989 р. [29, с. 345]. Як показує стенограма цих розмов, ідея відродити в Україні національну православну церкву, викликала у Геннадіоса цікавість і підтримку. Виходячи з цієї розмови митрополит Мстислав у квітні 1989 р. пише листа тодішньому Константинопольському патріарху Димитрію I в якому просить останнього скликати Вселенський собор для визнання автокефалії української церкви та її відходу від Московського патріархату. Однак патріарх відповів мовчанням.

Спроби домогтися від Константинопольського патріархату визнання автокефалії української православної церкви здійснювалися Мстиславом і в 1990 р. та 1991 р., однак тогочасний виконуючий обов'язки патріарха митрополит Варфоломій влітку 1991 р., відповів, що «Вселенський патріархат визнає на території Радянського Союзу лише Російську православну та Грузинську православну церкви» [30].

Незважаючи на всі ці відмови процес відродження Української православної церкви в Україні та її організаційне оформлення розпочався. У 1990 р. на теренах України було відновлено діяльність Української Автокефальної Православної Церкви. На її помісному соборі обрано першого в Україні Патріарха Мстислава (Скрипника). У 1992 р. на основі об'єднання частини

релігійних громад і духовенства виникла Українська православна церква (Київського патріархату), яку очолив митрополит Філарет (Денисенко).

Нині значною складністю в процесі визнання Української православної церкви (Київського патріархату) Вселенською церквою є та, що православ'я в Україні на має єдиного інституційного оформлення. Нині в Україні діють три основні православні церкви – Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП), Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) та кілька невеликих угруповань, які сповідують окремі версії православного віровчення (загалом – 231 громада, або 1,3% усіх православних громад).

В період останнього десятиріччя, у православному середовищі відбувалися різноспрямовані процеси, зокрема з одного боку робилися кроки до об'єднання церков, з іншого – продовжувалися, хоч і менш активно, ніж в попередньому десятиріччі переходи громад з однієї юрисдикції до іншої. Водночас в останні три роки в українському православ'ї спостерігається посилення тенденції до набуття церквою автокефального статусу.

Серйозною проблемою також є питання надання канонічного статусу УПЦ КП та УАПЦ. В 2007-2008 рр. представники даних конфесій неодноразово зверталися до Константинопольського патріарха з пропозицією посприяти набуттю ними «певного вдосконаленого канонічного статусу», що на їхню думку повинно було стати передумовою подолання розколу в українському православ'ї і наблизити б до створення єдиної української помісної церкви. В результаті довготривалих перемовин було прийнято компромісне рішення щодо створення спеціальної комісії, завданням якої було ретельне вивчення проблеми і надання пропозицій з відповідним розглядом їх на Помісному Соборі РПЦ, який мав проходити наприкінці січня 2009 р. Однак, як показав подальший перебіг подій, більшість ієрархів УПЦ (переважно з південних та східних єпархій) виступили проти порушення на Помісному соборі питання про канонічний статус УПЦ КП та об'єднання її з іншими православними церквами.

Не дав відчутних результатів і візит в Україну у 2008 р. на запрошення Президента України В. Ющенка Константинопольського патріарха Варфоломія. Проголошенню автокефалії УПЦ тоді знову ж таки завадила позиція Москви та Російської православної церкви.

Таким чином, дискусії навколо статусу УПЦ і об'єднання основних православних конфесій у єдину церкву відображають не тільки і не стільки відсутність єдності з цього питання в церковному середовищі, скільки відсутність суспільного консенсусу з багатьох принципових питань, які є безпосередньо дотичними до церковних.

Нині більшість дослідників питань міжцерковних відносин в сучасній Україні схиляються до наступних висновків:

- об'єднавчі процеси в українському православ'ї, які спостерігаються впродовж останнього десятиліття, є надзвичайно складними;

- сумнівним також є і набуття автокефалії самою УПЦ, оскільки дане питання наразі не є врегульованим в сучасному православ'ї, а також не варто ігнорувати і його політичну складову, особливо те, що дане питання переросло рівень міжцерковних відносин і набрало геополітичних обрисів у відносинах України з Російською Федерацією;

- створення в Україні помісної церкви повинно проходити на основі об'єднання основних православних конфесій, а саме УПК КП, УАПЦ, УПЦ МП.

За таких обставин, надії УПЦ КП та УАПЦ на активну участь у об'єднанні православних церков України Константинопольського Вселенського Патріарха є досить перебільшеними. Варто враховувати і складність умов в яких діє Константинопольський патріарх, адже його позиція не визначається виключно чинниками державно-політичними і залежить від рівня згуртованості та консолідації українського суспільства. У червні 2016 р. відбувся Всеpravoslavний собор, який організував Константинополь. Константинопольський патріархат намагався продемонструвати єдність православ'я і з цією метою ним було додано максимум зусиль, «щоб не погіршувати відносини з Російською церквою». З іншого боку між Константинополем та Москвою постійно йдуть суперечки за домінування у православ'ї, а тому питання, кому підпорядковуватиметься церква в Україні, є для них дуже важливим. Проте сил у Константинополя, щоб йти на жорстке протистояння з Москвою в українському питанні тоді виявилось замало.

Таким чином, розглядаючи взаємини Української православної церкви і Константинопольського патріархату в історичній ретроспективі, ми можемо умовно виділити шість історичних періодів:

- перший етап припадає на IV-X ст. Це початки проникнення християнства і духовного впливу Константинопольського патріархату на українські землі;

- другий етап охоплює часовий проміжок з кінця X ст. до 1453 р. В цей період, починаючи з хрещення Київської Русі, Константинопольський патріархат і Візантійська імперія намагаються поширити поряд з релігійно-духовним і політичний вплив на українську державу. З цього приводу Константинополь розробив ідейно-політичну доктрину супрематії Візантійського імператора, його зверхності щодо народів, які прийняли християнство візантійського обряду. Весь подальший період став періодом боротьби Київської Русі та православної церкви за визволення з під впливу Константинополя;

- третій етап взаємин Константинопольського патріархату і української православної церкви припадає на період з другої половини XV – до середини XVII ст. Цей етап характеризується зміною ставлення Константинопольського патріархату щодо української православної церкви. Після знищення Візантійської держави турками-сельджуками і з метою зберегти, якщо не політичний, то хоча б духовний вплив на українські землі,

Константинопольські патріархи починають підтримувати українське православ'я у його боротьбі з польським католицизмом. Цей період є чи не найбільш плідним і корисним для української церкви. В цей період вона залишалася лише в номінальному підпорядкуванні Вселенському патріарху і могла самостійно розбудовувати власне церковне життя, спираючись на місцевий ґрунт. Характерними рисами української православної церкви були її самоправність, виборність духовенства, починаючи з парафіяльного священика і закінчуючи київським митрополитом, а також невтручання влади світської у церковні справи;

- четвертий етап припадає на період з середини XVII – до кінця XVIII ст. В цей період активізує свою діяльність в Україні московська держава і російська православна церква. Зважаючи на це, Константинопольський патріархат бере курс на співпрацю з Москвою і потуранню її імперським планам, а саме її намаганням знищити українську православну церкву та інкорпорувати її до церкви російської. Саме Константинопольський патріарх своєю грамотою в листопаді 1685 р. офіційно затвердив ліквідацію української православної церкви та її входження до церкви російської, позбавивши тим самим українців власної національної церкви на 230 років;

- п'ятий етап припадає на період XX ст. Він характеризується спробами української національної інтелігенції та духовенства після 230 річної перерви відродити українську національну православну церкву у вигляді УАПЦ та домогтися її визнання Константинопольським патріархатом;

- шостий етап розпочався з кінця 80-х рр. XX ст. і триває до нині. Цей етап характеризується складним процесом організаційного оформлення українського православ'я та його неоднорідністю. Нині в Україні діють три основні православні церкви – Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП), Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), діалог між якими у справі створення єдиної української помісної церкви є досить складним.

Виходячи із вищезазначеного, вважаємо, що подальша доля української православної церкви вирішується не у Москві чи Константинополі, а у Києві. Водночас більшість сучасних експертів констатують той факт, що, якщо раніше розкол між церквами був адекватним суспільному розлому щодо історії та культури, то нині у цьому сенсі суспільство є консолідованішим на тлі збройного протистояння з Росією.

Зважаючи на це, вважаємо, що майбутню українську помісну церкву необхідно створювати, спираючись не на конфесійну приналежність чи канонічне «визнання», а на вироблені і загальноприйнятні представниками різних конфесій загальнонаціональні духовно-культурні цінності, до яких відносимо:

- принципи миролюбства, толерантного ставлення до оточуючих, щирості, любові до праці, вірному та самовідданому служінні своєму народу, державі тощо;

- українська помісна церква завжди перебувала на позиціях національності та патріотизму і тим самим відіграла роль духовного консолідатора та об'єднувача українців в єдину націю;

- накопичений українським православ'ям історичний досвід, а саме реалізована ним на практиці ідея соборноправності та виборності всіх священницьких та ієрархічних посад, можна використати і в сучасних умовах від чого значення і суспільний авторитет церкви буде тільки зростати;

- у процесі створення української помісної церкви необхідно акцентувати увагу на фактори та чинники, які об'єднують християнські церкви, а не на їх відмінності.

Список використаних джерел та літератури

1. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. – Чикаго-Іллінойс, 2002. – 621 с.
2. Колодний А. Національна церква, як вияв національної ідентичності: український контекст // Релігійна свобода: свобода релігії і національної ідентичності. Світовий досвід і українські проблеми. Науковий щорічник. – К., 1998. – С. 323-330.
3. Киридон А. Держава – Церква – Суспільство: інверсна трансформація в Україні. – Рівне: РІС КСУ, 2011. – 216 с.
4. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – 967 с.
5. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К., 1995. – 248 с.
6. Липинський В. Листування. – Т. 1. – Київ-Філадельфія: В-во «Смолоскип», 2003. – 657 с.
7. Приселков М. Русско-византийские отношения IX-XII вв. // Весник древней истории. – 1939. – № 1. – С. 66-77.
8. Цапко О. Роль УАПЦ у формуванні моральних цінностей української нації // Право і мораль. Збірник наукових праць. – Івано-Франківськ: Плай, 2013. – С. 342-348.
9. Брайчевський М. Утверждение хригитянства на Руси. – К.: Наукова думка, 1989. – 292 с.
10. Грушевський М. З історії релігійної думки в Україні. – К., 1991. – 176 с.
11. Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ століття). – К.: ПАРАПАН, 2002. – 391 с.
12. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – Нью-Йорк-Київ: С. Бавнд Брук, 1990. – Т. 2. – 587 с.
13. Толочко О. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – 276 с.
14. Бычко А. Эпические мотивы духовной культуры Киевской Руси и Украины // Отечественная общественная мысль эпохи средневековья. – К., 1988. – С. 170-178.
15. Абрамов А. «Слово о законе и благодати» киевского митрополита Илариона как историософская реакция на христианско-идеологическую экспансию Византии // Идейно-философское наследие Илариона Киевского. – М., 1986. – Ч. 2. – С. 50-53.
16. Лотоцький О. Автокефалія. Нарис історії автокефальних церков – Т. 2. – К., 1999. – 550 с.
17. Липківський В. Українська православна церква. Коротка історія. – Вінніпег: Видання Консисторії Української Православної Церкви, 1934. – 57 с.
18. Акты ЮЗР. – СПб., 1878. – Т. 10. – Ст. 765.
19. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. – М., 1899. – Т. 1. – 356 с.
20. Корчмарик Ф. Духовні впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України. – Нью-Йорк, 1964. – 135 с.

21. Полонська-Василенко Н. Українська православна церква після Переяславської угоди // Релігія в житті українського народу: Збірник матеріалів Наукової конференції у Рокка ді Папа 18-20.10.1963. – Мюнхен-Рим-Париж, 1966. – С. 148-159.
22. Терновский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // Архив ЮЗР. – К., 1873. – Ч. 1. – Т. 5. – С. 1099-1116.
23. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем академиею. – К, 1856. – 435 с.
24. Російський державний архів давніх актів, ф. 248, оп. 29, кн. 1728, арк. 99зв.
25. Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т. 4. – Ст. 89.
26. Річицький А. Проблеми української релігійної свідомості. – Тернопіль: Укрмедкнига, 1993. – 267 с.
27. Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі українському народові. – Вінніпег, 1968. – 145 с.
28. Швидкий Д. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890-1930-і рр.). – К., 2002. – 587 с.
29. Патріарх Мстислав. Матеріали та спогади сучасників. – Мюнхен-Париж: Смолоскип, 1999. – 456 с.
30. Бюлетень Української Автокефальної Православної Церкви від 1 листопада 1992 р.

Цапко О.М. Отношения Украинской православной церкви и Константинопольского патриархата в исторической ретроспективе.

В статье раскрывается сущность и содержание политики Константинопольского патриархата относительно Украинской православной церкви в течении более тысячелетней истории взаимоотношений. Рассматривая эти отношения в исторической ретроспективе их можно хронологически разделить на шесть этапов, каждый из которых отражает процесс эволюции политики Константинопольского патриархата по украинскому православию. Автор делает вывод, что на протяжении всей истории взаимоотношений Константинопольский патриархат пытался подчинить Украину в целом и Украинскую православную церковь в частности своему духовно-культурному и политическому воздействию. В то же время, в статье уделено внимание процессу ликвидации Украинской православной церкви Московским государством и вхождение ее структур в Российскую православную церковь. Исходя из этого, доказывається, что дело канонического признания Украинской православной церкви и создания церкви национальной есть, прежде всего, внутренней проблемой самой Украины.

Ключевые слова: Константинопольский патриархат, Украинская православная церковь, Московский патриархат, идея супрематии, национальная церковь.

Tsapko O. Relations between the Ukrainian Orthodox Church and Ecumenical Patriarchate of Constantinople in Historical Retrospective.

The article reveals the essence and content of the policy of the Constantinople Patriarchate regarding the Ukrainian Orthodox Church for more than a thousand years of history of mutual relations. Considering these relations in a historical retrospect, they can be chronologically divided into six stages, each of which reflects the process of evolution of the policy of the Constantinople Patriarchate in the Ukrainian Orthodoxy. The author concludes that throughout the history of relations the Patriarchate of Constantinople tried to subjugate Ukraine in general and the Ukrainian Orthodox Church in particular to its spiritual, cultural and political influence. At the same time, the article focuses on the process of liquidation of the Ukrainian Orthodox Church by the Moscow State and the entry of its structures into the Russian Orthodox Church. On this basis, it is proved that the matter of canonical recognition of the Ukrainian Orthodox Church and the creation of a national church is first and foremost an internal problem of Ukraine itself.

Keywords: Ecumenical Patriarchate of Constantinople, Ukrainian Orthodox Church, Moscow Patriarchate, Suprematist idea, national church.